

เหลียวหลังแลหน้า งานวิจัยด้านวัฒนธรรมกับการพัฒนา
ในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย:
ข้อสังเกตต่อนักสังคมวิทยาชนบท*

กนกรัตน์ กิตติวิวัฒน์

* งานศึกษาชิ้นนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยเรื่อง
การประเมินและสังเคราะห์องค์ความรู้ทางวัฒนธรรมภายใต้งบประมาณสนับสนุนจาก
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม

บทคัดย่อ

สำหรับงานศึกษาชิ้นนี้เป็นการศึกษาเชิงสังเคราะห์จากรายงานการวิจัยและวิทยานิพนธ์ทั้งสิ้น 224 ฉบับ โดยพิจารณาจากรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับประเด็นด้านวัฒนธรรมและการพัฒนา โดยมีวัตถุประสงค์การศึกษาเพื่อ ทบทวนงานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นวัฒนธรรมและการพัฒนา ในช่วงระยะเวลา 10 ปี (พ.ศ. 2540-2550) โดยศึกษาเฉพาะงานในพื้นที่ภาคกลางของประเทศไทย (ยกเว้นกรุงเทพมหานคร) และเป็นการตั้งข้อสังเกตต่อการศึกษาวิจัยด้านวัฒนธรรมและการพัฒนาในอนาคต ในบทความนี้จะขอนำเสนอใน 3 ส่วนคือ ส่วนแรก การสังเคราะห์เชิงแนวความคิด ส่วนที่สอง การสังเคราะห์เชิงวิธีวิทยา และส่วนสุดท้าย ข้อสังเกตและข้อเสนอต่อการศึกษาวิจัยในอนาคต

abstract

This study aims to conduct a survey of researches relating to culture and development in central Thailand with an exception of the Bangkok Metropolis. A content analysis method has been adopted to review and critically analyze sample studies from 224 research reports, including dissertations and theses, conducted during 1997-2007. The study confirms that discourses appeared in the literatures of culture and development vary from time to time. However, the most used and frequently referred to is the discourse of “development in practice.” This discourse has been used since the post-second World war with a close connection to the modernization theory. According to this framework, the content of culture and development in Thailand is analyzed into three components, as follows.

Firstly, development towards modernity is the heart of the study of culture and development. Secondly, ways of life of local people in rural Thai society have been promoted to be the key concept of the idea of culture and development. This is in response to the increasing popularity of the concept of local knowledge in rural development among some local NGOs and scholars from the 1980s onwards. Lastly, the idea of culture and development has become a discourse of power as knowledge, reflecting a tension between local and modern knowledge. Research findings confirm that there have been radical changes in central Thailand due to cultural and ethnic diversity. The framework of modernization as well as urbanization is insufficient for analyzing social reality. Further, such concepts likely fall into dichotomous entrapment.

Observations for rural sociologists are provided. Discourses of culture and development, reflecting the dichotomous thinking have been proposed and carried out by local activists rather than rural sociologists. Also, action research does not only solve theoretical limits but also finds some solutions for rural problems.

ส่วนที่หนึ่ง การสังเคราะห์แนวความคิด

จากการทบทวน งานศึกษาในหัวข้อ “วัฒนธรรมกับการพัฒนาในภาคกลาง” ปรากฏอยู่ในหลากหลายสาขาวิชา ไม่ว่าจะเป็นสังคมวิทยา มานุษยวิทยา สังคมสงเคราะห์ สิ่งแวดล้อม การพัฒนาชนบท รัฐศาสตร์ รวมถึงงานวิจัยชุมชนในเชิงปฏิบัติการ สาขาวิชาที่หลากหลายทำให้มุมมองกว้างขวางขึ้น แต่อีกด้านหนึ่งก็ทำให้สังเคราะห์งานได้ยากลำบากมากขึ้น เนื่องจากแนวคิดกระจัดกระจาย ดังนั้น เพื่อให้ง่ายแก่การเข้าใจ จึงขอแบ่งกรอบแนวคิดโดยพิจารณาจากมิติการพัฒนาดังนี้

1.1 กลุ่มวัฒนธรรมกับการเปลี่ยนแปลงสู่ความทันสมัย:

แนวคิดความทันสมัยนิยม (modernism)

กรอบแนวคิดนี้ปรากฏมากในงานศึกษาประเภทวิทยานิพนธ์ที่อธิบายกระบวนการเปลี่ยนแปลง ครอบคลุมตั้งแต่วิถีชีวิต การทำมาหากิน ไปจนถึงค่านิยม โดยเชื่อมโยงกับการพัฒนาสู่ความเป็นเมือง (urbanization) อุตสาหกรรม (industrialization) และความเป็นตะวันตก (westernization) ที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตผู้คนในทางที่เสื่อมโทรมลง

กรอบการศึกษาที่ว่านี้ปรากฏทั้งในหน่วยวิเคราะห์ระดับปัจเจก เช่น เด็กเยาวชน แรงงานรับจ้าง และปรากฏในระดับชุมชน โดยเชื่อมโยงเข้ากับวิถีชีวิตและระบบความสัมพันธ์ที่เปลี่ยนแปลงไป งานศึกษาในกลุ่มนี้มองว่ากระบวนการพัฒนาเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลง งานศึกษาจำนวนไม่น้อยยึดติดกับแนวการวิเคราะห์ดังกล่าวจนตกอยู่ภายใต้กับดักการคิดแบบคู่ตรงข้าม (dichotomy) และการศึกษาชุมชนด้วยภาพโรแมนติก (romantic) ดังที่ สุริชัย หวันแก้ว (2543) กล่าวว่า การทำความเข้าใจโน้ตค้นเรื่อง “ชุมชน” ที่ผ่านมามักอ้างอิงกรอบ “ความต่อเนื่องจากชนบทไปเมือง” (rural urban continuum) เริ่มต้นจากแวดวงสังคมวิทยาทั้งในยุโรปและสหรัฐอเมริกาเมื่อต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 จุดเริ่มต้นของการศึกษาเรื่องชุมชนคือการแยกชุมชนเมืองออกจากชุมชนชนบท เป็นการพิจารณาแบบคู่ตรงข้ามหรือการแบ่งสองขั้วตายตัว (binary opposition) นำไปสู่สมมติฐานในการศึกษาชุมชนดังนี้

ประการแรก การสร้างนิยามแบบคู่ตรงข้ามระหว่างเมืองกับชนบทระหว่างสังคมอุตสาหกรรมกับสังคมเกษตรกรรม รวมถึงการวิเคราะห์ภายใต้การคิดแยกขั้วแบบอื่นๆ เช่น ก่อนหน้านี้เราถูกทำให้เชื่อว่าเมืองดีกว่าชนบท

เมืองเจริญและทันสมัย ขณะที่ชนบทล้าหลัง ไม่ดี ไม่สมบูรณ์ แต่ปัจจุบันกลับเป็นอีกด้านหนึ่ง คือชนบทดี เรียบง่าย เครือญาติสัมพันธ์กัน เมืองไม่ดี ทำลายความเป็นชุมชน เหล่านี้ล้วนแต่ตกอยู่ภายใต้กับดักการวิเคราะห์แบบแยกตัว

ประการที่สอง การสร้างภาพชุมชนโรแมนติกได้ปรากฏอยู่ในงานศึกษาชุมชนเป็นจำนวนไม่น้อย เช่น ชุมชนนั้นเอื้อเพื่อ ฟังพา ไม่เอารัดเอาเปรียบกัน ผูกโยงกันด้วยความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบว่าการวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงให้ความสำคัญกับการมุ่งหาปัจจัยที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลง เช่น การแบ่งปัจจัยการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมออกเป็นปัจจัยภายใน (internal factor) และปัจจัยภายนอก (external factor) ในปัจจุบันการวิเคราะห์ด้วยกรอบดังกล่าวอาจจะไม่ได้ภาพที่ชัดเจนและเป็นจริงนัก เพราะการจำแนกว่าแท้จริงแล้วอะไรเป็นปัจจัยภายในหรือเป็นปัจจัยภายนอกอาจจะมีปัญหาในตัวเอง

1.2 กลุ่มงานศึกษาแนววัฒนธรรมชุมชนท้องถิ่นศึกษา

งานศึกษาชุมชนภาคกลางที่อิงเข้ากับความเป็นท้องถิ่น ได้ศึกษาความหมายในเชิงพื้นที่ชนบทและในเชิงองค์ความรู้ซึ่งผูกโยงเข้ากับความเชื่อหรือลักษณะเฉพาะของพื้นที่ ปัจจุบันเข้าใจร่วมกันว่าคือ “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องท้องถิ่นภาคกลางปรากฏอยู่ 2 ด้านคือ

1.2.1 กรอบการศึกษาท้องถิ่นที่มีนัยท้าทายประวัติศาสตร์กระแสหลัก

งานศึกษาชุดนี้ให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตัวอย่างคืองานศึกษาภายใต้ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์วัฒนธรรมท้องถิ่นภาคกลาง ที่สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เช่น งานศึกษาของเรวดี ประเสริฐเจริญสุข และคณะ (2546) วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ (2548) และวุฒิ บุญเลิศ และคณะ (ม.ป.ป.) การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเป็นการศึกษาของประชาชนธรรมดา ให้ความสำคัญกับชาวบ้านสามัญชนภายใต้กรอบการอธิบายที่หลากหลาย ไม่จำเป็นต้องผูกโยงกับประวัติศาสตร์ชาติเสมอไป

กรอบการศึกษาแบบนี้แตกต่างจากประวัติศาสตร์กระแสหลักอย่างชัดเจน งานศึกษาในกลุ่มนี้พยายามชี้ให้เห็นว่าการให้ความสำคัญกับ

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการปรับเปลี่ยนแนวคิดการพัฒนาของรัฐ รัฐต้องให้ความสำคัญกับคนท้องถิ่นมากขึ้น

1.2.2 ภูมิปัญญาท้องถิ่น

งานศึกษาพื้นที่ภาคกลางที่ใช้แนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นเข้ามาอธิบายเป็นการพัฒนาภูมิปัญญาที่มีอยู่เดิมเพื่อนำมาแก้ไขปัญหาคาการดำเนินชีวิต ทั้งในระดับบุคคล กลุ่ม และชุมชน เนื่องจากเป็นเสมือนกระบวนการเรียนรู้ผ่านการผสมผสานที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ทำให้คนในพื้นที่รู้สึกว่าการมีบทบาทและมีส่วนร่วม ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาภายนอกมากนัก เช่น งานเรื่อง *วิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย* (2548) ของศูนย์การเรียนรู้ชุมชนรอบป่าตะวันออก วิทยาลัย เข้มเฉลิม และคณะ เขียน และเรื่อง *ศักยภาพภูมิปัญญาท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหาชุมชน* (2547) นณมล บรรจงจิตร ศึกษา งานทั้งสองชิ้นนำเสนอในประเด็นที่ว่า ภูมิปัญญาไม่ใช่กระบวนการที่หยุดนิ่ง หากแต่มีการปรับเปลี่ยนเพื่อจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ เพื่อเป้าหมายของการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน

นอกจากนี้ยังมีงานศึกษาจำนวนหนึ่งที่เชื่อมโยงประเด็นภูมิปัญญาเข้ากับทุนทางสังคม โดยมองว่าภูมิปัญญาเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม ภูมิปัญญาเป็นเครื่องมือที่ใช้ต่อรองกับภายนอกได้ อย่างไรก็ตาม อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า “ภูมิปัญญาท้องถิ่นมิใช่เป็นเพียงอุดมการณ์บางอย่าง แต่มีความหมายเกี่ยวกับการพัฒนา เนื่องจากองค์ความรู้ดังกล่าวไม่ใช่ความรู้เชิงเทคนิค แต่เป็นกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้และเป็นการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง อาจเรียกได้ว่าเป็น *situated knowledge* หมายถึงความรู้ที่ขึ้นอยู่กับการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจในแต่ละสถานการณ์ เป็นเรื่องของระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และสิทธิ” งานศึกษาที่เกี่ยวข้องกับประเด็นดังกล่าว อาทิ งานของปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539)

1.3 กลุ่มแนวคิดเชิงวิพากษ์วัฒนธรรมกับการพัฒนา

งานวิจัยกลุ่มนี้มีไม่มาก แต่นำเสนอประเด็นที่น่าสนใจ การกล่าวถึงประเด็นความเคลื่อนไหวในหัวข้อนี้มิได้หมายความว่าถึงขบวนการเคลื่อนไหวเชิงรูปธรรมเท่านั้น แต่หมายรวมถึงการเคลื่อนไหวผ่านการตั้งคำถามต่อประเด็น

ความรู้ที่ครอบงำวิถีชีวิตและส่งผลต่อการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน อันนำไปสู่การเคลื่อนไหวประเด็นสิทธิของชุมชน งานวิจัยชุดนี้แบ่งออกเป็น 3 กลุ่มคือ

1.3.1 นิเวศวิทยาท้องถิ่น

ปีนแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2539) ได้นำเสนอการทำความเข้าใจต่อองค์ความรู้ของท้องถิ่น เธอกล่าวว่า งานศึกษากลุ่มนี้สะท้อนถึงความไม่ลงรอยของแนวคิดสองกระแส ประเด็นหลักคือการอธิบายความสัมพันธ์ของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมผ่านข้อถกเถียงระหว่างปรัชญาตะวันตกกับตะวันออก ระหว่างความรู้สมัยใหม่กับความรู้ท้องถิ่น แนวคิดแบบหลังอธิบายถึงการกลับมาสนใจ “องค์ความรู้ท้องถิ่น” ซึ่งเป็นการศึกษา “ความรู้” ที่มีเป้าหมายทางสังคม ชุดความคิดนี้เป็นการให้ความหมายต่อโลกและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนแนวปฏิบัติที่จะทำให้มนุษย์อยู่ร่วมกับธรรมชาติได้อย่างสอดคล้อง

นอกจากการไม่ลงรอยกันขององค์ความรู้ทั้งสองกระแสแล้ว งานศึกษาในกลุ่มนี้ยังได้สะท้อนว่า ปัญหาเกิดขึ้นจากความขัดแย้งทางอำนาจเศรษฐกิจและการเมืองต่อการจัดการและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติ ระหว่างรัฐ กลุ่มทุน และคนท้องถิ่นซึ่งมีความหลากหลายทางชาติพันธุ์และมีความอุดมสมบูรณ์ทางทรัพยากร การไม่ยอมรับองค์ความรู้ของชาวท้องถิ่นพื้นเมือง เป็นเพราะไปขัดแย้งกับผลประโยชน์ทางการค้าและการควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรโดยรัฐ (ปีนแก้ว 2539)

ท่ามกลางการขัดแย้งเชิงทรัพยากรในปัจจุบัน งานศึกษาความรู้นิเวศท้องถิ่นมีฐานะ 2 ประการคือ

ประการที่หนึ่ง เป็นการศึกษาความรู้ทางนิเวศวิทยาของชุมชน เพื่อสนับสนุนให้เกิดทางเลือกใหม่ในการพัฒนาสังคมที่ยอมรับความหลากหลายของกลุ่มวัฒนธรรมและเป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐและกลุ่มผลประโยชน์ภายนอกชุมชน พร้อมกับรักษาความสัมพันธ์ที่เสมอภาคกันระหว่างระบบทุนนิยมกับชุมชนซึ่งผ่านมาทางนโยบายรัฐและระบบเศรษฐกิจแผนใหม่

ประการที่สอง มีเป้าหมายเพื่อสนับสนุนให้เกิดทางเลือกใหม่ในการแก้ปัญหาวิกฤตการณ์ทรัพยากรธรรมชาติ ปัญหาในส่วนหนึ่งสืบเนื่องมาจากการพัฒนาองค์ความรู้สมัยใหม่

แม้แนวคิดข้างต้นจะมีจุดเริ่มต้นมาจากการศึกษาองค์ความรู้ของกลุ่มชาติพันธุ์ หากแต่มีพื้นฐานมาจากการยอมรับและเคารพความแตกต่าง

หลากหลาย และยอมรับว่าองค์ความรู้ใดเพียงองค์ความรู้เดียวอาจมีข้อจำกัด ไม่สามารถนำมาใช้กับทุกพื้นที่ได้เสมอไป ประเด็นสำคัญคือ ต้องให้ความสนใจกับวัฒนธรรมและการดำรงอยู่อย่างแท้จริงของชุมชนท้องถิ่นผ่านการยอมรับการมีตัวตน มีวิถีชีวิต มีวิธีทำความเข้าใจโลกและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากพัฒนาที่ผ่านมามีได้ใส่ใจชุมชนท้องถิ่นที่หลากหลาย ในปัจจุบันเราจึงเห็นขบวนการเคลื่อนไหวหลากหลายรูปแบบเพื่อสะท้อนการมีตัวตนอยู่จริง ในปัจจุบันหลายชุมชนไม่ยินยอมให้ใครมาสร้างความเปลี่ยนแปลงที่จะส่งผลกระทบต่อดำรงอยู่ของพวกเขา เราเรียกขบวนการเหล่านี้ว่า การเคลื่อนไหวแบบใหม่ (new social movement) เป็นการเมืองแบบใหม่ที่ประชาชนธรรมดาสามัญในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบต่างๆ มากกว่าการเมืองแบบรัฐประชาชาติที่มุ่งช่วงชิงอำนาจรัฐ ประเด็นการเคลื่อนไหวเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเพศ ความรู้ ภาษา วัฒนธรรม รวมทั้งสิทธิของคนกลุ่มน้อยและคนด้อยโอกาสกลุ่มต่างๆ ลักษณะสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวแบบใหม่อีกประการคือ เป็นการเคลื่อนไหวเพื่อช่วงชิงการนิยามความหมายภายใต้ความสัมพันธ์มิติต่างๆ

1.3.2 นิเวศวิทยาการเมือง (political ecology)

แนวคิดนี้ปรากฏอยู่ในงานศึกษาเรื่องการเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมทางภาคกลาง โดยเฉพาะในประเด็นโครงการก่อสร้างที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนท้องถิ่น กรอบคิดดังกล่าวไม่ได้สะท้อนการจัดการทรัพยากรทางกายภาพผ่านองค์ความรู้เชิงเทคนิคเพียงอย่างเดียว หากแต่มีความเกี่ยวข้องอย่างสำคัญกับเศรษฐกิจและการเมือง ดังที่ Schmink and Wood (1987) ได้กล่าวถึงแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองไว้ว่า “เป็นการแสดงให้เห็นว่ากระบวนการทางเศรษฐกิจและการเมืองมีส่วนเข้าไปกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างไร” (อ้างใน ชูศักดิ์ 2543) ตัวอย่างงานศึกษาเช่น โครงการวิจัยพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงตำบลคลองด่าน (เรวดี และคณะ 2546) งานศึกษากลุ่มนี้ได้สะท้อนการทำงานของแนวคิดไว้อย่างน่าสนใจ 3 ประการ

ประการที่หนึ่ง เป็นแนวความคิดที่ให้ความสำคัญกับผู้ไร้ทรัพยากรโดยตรง กล่าวคือ ให้ความสำคัญกับคนท้องถิ่นในฐานะผู้แสดงหลัก

ประการที่สอง เน้นการวิเคราะห์ที่เชื่อมโยงโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมือง ตั้งแต่ระดับจุลภาคจนถึงระดับมหภาค (ท้องถิ่น ชชาติ และโลก)

ภายใต้ข้อเท็จจริงที่ว่า นโยบายการจัดการทรัพยากรไม่ได้ดำเนินการอย่างเป็นอิสระ

ประการสุดท้าย ให้ความสำคัญกับมิติทางประวัติศาสตร์ของท้องถิ่น เพื่อเป็นพื้นฐานสร้างความเข้าใจร่วมกันต่อสภาพปัจจุบัน

1.3.3 วาทกรรมการพัฒนา

งานศึกษาเรื่อง การรับมือกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อม ที่มีผลต่อสุขภาพในมิติหญิงชาย: ศึกษากรณีหมู่บ้านกะเหรี่ยงคลีดีล่าง จังหวัดกาญจนบุรี (จิระวรรณ 2547) เป็นกรณีศึกษาภาคกลางเพียงไม่กี่ชิ้นที่สะท้อนการวิเคราะห์เชิงวาทกรรม (discourse) แม้จะยากต่อการทำความเข้าใจแนวการวิเคราะห์เชิงปรัชญาที่มีลักษณะเป็นนามธรรมสูง (การสร้างความรู้และความจริง) หากแต่มีความสำคัญอย่างมากในการศึกษาความเคลื่อนไหวและการนิยามวัฒนธรรม ทั้งในบริบทเชิงพื้นที่และช่วงเวลาที่แตกต่างกัน

งานศึกษาทั้งในประเทศและต่างประเทศหลายชิ้นได้สะท้อนว่าการวิเคราะห์วาทกรรมมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการศึกษากิจการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะในประเทศโลกที่สามซึ่งถูกกระบวนการครอบงำความรู้และความจริงตลอดระยะเวลาของการพัฒนาประเทศไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ งานศึกษาในภาคกลางจำนวนมากกล่าวถึงผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว แต่ก็ยังก้าวไปไม่พ้นจากการอธิบายเชิงปรากฏการณ์ กล่าวคือ ยังคงมุ่งบรรยายสถานการณ์มากกว่าการวิเคราะห์และวิพากษ์ ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะธรรมชาติของแต่ละศาสตร์นั้นมิใช่วิธีการอธิบายแตกต่างกัน

สำหรับการศึกษาเชิงวาทกรรม งานศึกษาจำนวนหนึ่งนำเสนอเฉพาะการสร้าง ความหมายของคำหรือแนวความคิดโดยคนกลุ่มต่างๆ เพียงมิติเดียว จึงเป็นข้อจำกัดในการหยิบยกมาอ้างอิง เพราะการศึกษาครั้งนี้กำหนดโจทย์ไว้ในเชิงพื้นที่เป็นหลัก อย่างไรก็ตาม การหยิบปรากฏการณ์เชิงพื้นที่ เช่น ปัญหาสิ่งแวดล้อมหรือปัญหาที่สืบเนื่องจากโครงการขนาดใหญ่ต่างๆ แล้วนำมาวิเคราะห์เชิงวาทกรรม กลับเป็นงานที่น่าสนใจและเป็นประโยชน์ต่อการเคลื่อนไหวของกลุ่มที่ถูกมองว่าเป็นชายขอบอย่างยิ่ง

จิระวรรณ (2547) กล่าวถึงข้อเสนอของมิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault) ว่า “ความรู้และอำนาจ” เป็นสิ่งที่ไม่อาจแยกออกจากกัน ข้อเสนอ

ดังกล่าวนำไปสู่การตั้งคำถามกับวิทยาศาสตร์ ซึ่งในยุคสมัยใหม่ถือว่าเป็นชุดความรู้ที่อยู่สูงสุดเหนือความรู้ทั้งปวงเนื่องจากปลอดค่านิยม แต่ฟูโกต์กลับแสดงให้เห็นว่าวิทยาศาสตร์เป็นชุดความรู้ที่ให้ประโยชน์กับกลุ่มชนชั้นนำในสังคม เช่นเดียวกับฌอง-ฟร็องซัวร์ เลียวทาร์ด (Jean-François Lyotard) นักคิดหลังสมัยใหม่อีกท่าน เลียวทาร์ดกล่าวถึงการสร้างความรู้ในยุคหลังสมัยใหม่ว่า มีความจำเป็นต้องปรับปรุงทัศนคติต่อความรู้เพื่อให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่กำลังก้าวเข้ามา พร้อมทั้งวิพากษ์ความรู้ยุคสมัยใหม่ว่าไม่อาจยึดถือได้ เนื่องจากเหตุผลด้านความชอบธรรม 2 ประการ ประการแรก ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ที่เคยได้รับการมองว่าเป็นความรู้สูงสุดในยุคสมัยใหม่ ไม่ใช่ความรู้เพียงแบบเดียว แต่ยังมีความรู้แบบอื่นๆ ด้วย ประการที่สอง เกณฑ์ที่ใช้ตัดสินว่าอะไรเป็นหรือไม่เป็นความรู้ เป็นเกณฑ์เดียวกันกับที่ผู้ปกครองใช้ตัดสินว่าอะไรเป็นความยุติธรรมในการบังคับใช้กฎหมาย ความรู้วิทยาศาสตร์ตามทัศนะนี้จึงเป็นความรู้ที่เจือปนไปด้วยการเมืองและจริยธรรม

ข้อเสนอดังกล่าวได้นำไปสู่การเปิดพื้นที่การเคลื่อนไหวของชุดความรู้อื่นๆ นักวิจัยที่ใส่ใจต่อการแสวงหาความจริงอาจจะพบกับความซับซ้อนหลายประการในการทำความเข้าใจการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมหนึ่งๆ เนื่องจากมนุษย์ในแต่ละสังคมวัฒนธรรมอาจถูกทำให้เชื่อโดยความรู้ชุดใดชุดหนึ่งผ่านการแพร่กระจายตามช่องทางการสื่อสารประเภทต่างๆ สภาวะแวดล้อมได้สร้างให้มนุษย์รับความรู้ดังกล่าวได้โดยไม่มีการตั้งคำถาม เพราะมีคำตอบเบ็ดเสร็จ

ขณะเดียวกัน หากพิจารณาอีกด้านหนึ่ง ความรู้ที่เกิดขึ้นและถูกใช้ประโยชน์ล้วนเกิดจากการสร้าง การตีความหมาย และการอธิบายจากผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญ เป็นความรู้ที่ผ่านการคัดสรรข้อเท็จจริงเพื่อให้เป็นความรู้หลักที่มีพลังอำนาจและสร้างความชอบธรรมให้กับคนบางกลุ่ม วิธีการตั้งข้อสงสัยเชิงวิพากษ์เช่นนี้นำไปสู่การทำความเข้าใจปรากฏการณ์ต่างๆ เช่น วาทกรรมการพัฒนาซึ่งมองว่าการพัฒนาเป็นการสร้างความรู้และความจริงในยุคสมัยใหม่ที่มีตะวันตกเป็นเจ้าของความรู้หลัก การพัฒนาส่งผลมหาศาลต่อประเทศโลกที่สามรวมไปถึงชุมชนท้องถิ่น จนเกิดเป็นขบวนการเคลื่อนไหวที่มีรากฐานองค์ความรู้จากการสร้างวาทกรรมของกลุ่มคนชายขอบในหลากหลายมิติ อย่างไรก็ตาม การศึกษาประเด็นวัฒนธรรมในอนาคตจะทวีความซับซ้อนยิ่งขึ้นเมื่อโลกก้าวเข้าสู่ยุคสมัยแห่งโลกาภิวัตน์

1.4 ปริณิพลสาธารณะและประชาสังคม

สำหรับงานศึกษาพื้นที่ภาคกลางที่รวบรวมจากบรรณานิตค้นภายในได้หัวข้อวัฒนธรรมกับการพัฒนา ไม่ปรากฏงานศึกษาที่วิเคราะห์ด้วยแนวคิดนี้มากนัก งานที่พอมีปรากฏอยู่และน่าสนใจ คืองานศึกษาเรื่อง *ประชาสังคม เวทีสาธารณะ กับกระบวนการกลายเป็นประเด็นสาธารณะ: ศึกษากรณีโครงการก่อสร้างโรงบำบัดน้ำเสียคลองด่าน จังหวัดสมุทรปราการ (2545) วิรัชต์ แสงดาวฉาย* เขียน งานชิ้นนี้เป็นงานวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนด้วยแนวคิดกระบวนการทำให้เป็นประเด็นสาธารณะ

งานศึกษาชิ้นนี้อ้างถึงข้อเสนอของเยอร์เกน ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas) ฮาเบอร์มาสกล่าวถึงปริณิพลสาธารณะว่าไม่ได้หมายความว่าเพียงแค่การเป็นพื้นที่สาธารณะ (public space) ที่มีคนมารวมกันเฉพาะทางกายภาพเท่านั้น แต่การรวมตัวกันดังกล่าวดังกล่าวต้องเต็มไปด้วยการตอบโต้แลกเปลี่ยนความคิดเห็นระหว่างกันด้วย

ฮาเบอร์มาสได้กล่าวถึงการหายไปของปริณิพลสาธารณะไว้อย่างน่าสนใจว่า การหายไปดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมๆ กับการมีรัฐสวัสดิการและการเกิดสังคมมวลชน (mass society) ในช่วงศตวรรษที่ 19 กล่าวคือ ผู้คนมีวิถีชีวิตความเป็นอยู่แบบชาวเมือง มีความสะดวกสบาย ทว่าไม่มีสายสัมพันธ์ทางสังคมที่จะร้อยรัดให้เกิดความรู้สึกร่วมเป็นชุมชน ประกอบกับผู้คนได้กระจัดกระจายออกไปเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยที่เรียกกันว่า “ผู้เชี่ยวชาญ” พวกเขาแสดงความคิดเห็นของตนแทนสาธารณะและแทนกลุ่ม ผู้คนอีกส่วนหนึ่งก็ได้กลายเป็นผู้บริโภคจำนวนมากที่มุ่งรักษาประโยชน์ส่วนตัวมากกว่า บุคคลเหล่านี้จึงทำได้แค่เพียงรับรู้เรื่องราวของสาธารณะเท่านั้น การเน้นความชำนาญเฉพาะด้านส่งผลให้การจัดการเรื่องราวของสาธารณะเป็นเรื่องของมืออาชีพทางการเมือง ฮาเบอร์มาสเรียกว่า spatial-interest group คนกลุ่มนี้ได้แก่ นักการเมืองมืออาชีพ นักหนังสือพิมพ์ ราชทูตอาวุโส นักวิเคราะห์ข่าวการเมืองทางโทรทัศน์ ด้วยลักษณะดังกล่าวประชาชนทั่วไปจึงรู้สึกว่าการเข้ามามีส่วนร่วมในประเด็นสาธารณะมีความจำเป็นน้อยลง

อย่างไรก็ตาม ปรากฏการณ์ทางสังคมหลายเหตุการณ์ได้ตอกย้ำว่าถึงอย่างไรการมีส่วนร่วมรับรู้ที่ผ่านมาจากผู้เชี่ยวชาญด้านต่างๆ นั้นก็เป็นไปอย่างจำกัดและไม่เพียงพอ การเคลื่อนไหวภาคประชาชนของหลายๆ กลุ่มได้สะท้อนความจำเป็นในการทำหน้าที่ของปริณิพลสาธารณะ พร้อมๆ กับถามถึง “ประชาสังคม” (civil society) ที่เริ่มมีการกล่าวถึงในสังคมไทยตั้งแต่ปี

2537 หรือก่อนหน้านั้น ประชาสังคมได้ปรากฏตัวขึ้นทั้งในระดับการถกเถียงเชิงทฤษฎีและการเคลื่อนไหวเชิงปฏิบัติการ และดูเหมือนว่าอย่างหลังจะไปได้รวดเร็วกว่า ขณะที่งานศึกษาเชิงวิพากษ์ไม่ค่อยปรากฏ จึงดูเหมือนว่าประชาสังคมที่ถูกใช้ในหลากหลายความหมายกลายเป็นคำตอบสำเร็จรูปสำหรับปัญหาความไม่ลงรอยของการพัฒนาต่างๆ

ส่วนที่สอง การสังเคราะห์เชิงวิวิธวิทยา

2.1 อิทธิพลของหลักปรัชญาปฏิฐานนิยม (positivism)

งานศึกษาในกลุ่มวิทยานิพนธ์จำนวนหนึ่งเริ่มต้นจากการเชื่อมโยงแนวความคิดเชิงระบบ (conceptualization of system thinking) โดยเฉพาะกลุ่มงานที่ศึกษาถึงพฤติกรรมการณ์การอนุรักษ์ของประชาชน (ปรีชา 2539; สุชาติดา 2539) รวมทั้งประเด็นการมีส่วนร่วมโดยพิจารณาผลกระทบการศึกษาจากตัวแปรต่างๆ เช่น อายุ เพศ ระดับการศึกษา เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมถึงงานศึกษาเรื่องความผูกพันต่อชุมชนโดยใช้แนวคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางสังคม อธิบายผ่านการจำแนกให้เห็นปัจจัยต่างๆ ที่ส่งผลต่อสภาพของชุมชนปัจจุบัน

งานศึกษาในระดับวิทยานิพนธ์จำนวนมากมุ่งอธิบายในระดับปรากฏการณ์ซึ่งสะท้อนถึงการมองเชิงเดี่ยว เช่นเดียวกับงานศึกษาอีกกลุ่มหนึ่งที่มีการอธิบายเชิงตรรกะ (underlying logic) งานศึกษาในกลุ่มนี้จะยึดโยงกับแนวคิดบางประการที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ เช่น ความทันสมัย ความเป็นเมือง หรือการพัฒนา แม้ว่าจะเริ่มมีการศึกษาเชิงวิพากษ์ถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ทว่ายังติดอยู่กับการวิเคราะห์แบบแบ่งขั้วตรงข้ามซึ่งเป็นการอธิบายในแบบสมัยใหม่นิยม

งานศึกษากลุ่มนี้ให้ความหมายว่าวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่ตีงาม เป็นความจริงแท้ (fact) ที่มีอยู่แล้ว เช่น งานศึกษาพฤติกรรมของเด็กวัยรุ่นและการขัดเกลาเชิงสถาบัน รวมถึงงานศึกษาที่ให้ความสำคัญกับระบบความสัมพันธ์และความเป็นชุมชนที่แนบแน่น เน้นการอนุรักษ์วัฒนธรรมพื้นบ้านหรือกลุ่มชาติพันธุ์ งานกลุ่มนี้จะมองสังคมชุมชนชนบทในลักษณะโรแมนติก ชุมชนชนบทถูกทำลายลงด้วยวัฒนธรรมตะวันตก ความทันสมัย และการขยายตัวของเมือง งานกลุ่มนี้เน้นการตีความจากข้อมูลของผู้ศึกษาซึ่งมีทั้งการเก็บรวบรวมจากแบบสอบถามและการศึกษาเชิงคุณภาพด้วยหลากหลายวิธีการ

2.2 การศึกษาเน้นสหสาขาวิชา

งานศึกษาในกลุ่มนี้ให้ความสำคัญกับการเข้าถึงปรากฏการณ์ผ่านการเชื่อมโยงความคิด (conceptualization) โดยอาศัยมุมมองที่หลากหลายและเป็นองค์รวม (holistic thinking) งานกลุ่มนี้เกี่ยวข้องกับประเด็นสิ่งแวดล้อม ผู้ทำการศึกษาก่อนหน้านี้คือบริษัทที่ปรึกษา โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อประเมินผลก่อนดำเนินการก่อสร้างโครงการพัฒนาที่ส่งผลต่อชุมชน หรือศึกษาเพื่อแก้ไขเมื่อเกิดปัญหาขึ้น ข้อที่น่าสังเกตคือ แม้จะเป็นงานศึกษาที่ได้ข้อมูลเชิงลึกในแต่ละด้านมา ทว่าเป็นการศึกษาแบบแยกส่วน จากนั้นจึงนำผลการศึกษาแต่ละส่วนมาประกอบเข้าด้วยกันโดยขาดการตรวจสอบจากคนในพื้นที่ และเป็นเพียงมุมมองของผู้ศึกษาแต่เพียงด้านเดียว อาจเกิดปัญหาเมื่อนำไปปฏิบัติจริงในพื้นที่

อย่างไรก็ตาม ในระยะหลังมหาวิทยาลัยบางแห่งเริ่มให้ความสำคัญต่อวิธีการศึกษาดังกล่าว ยกตัวอย่างเช่น งานศึกษาของมหาวิทยาลัยมหิดล ในนามของเครือข่ายการวิจัยบูรณาการลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง เรื่อง *ชุมชนแหลมใหญ่: วิถีชีวิตจากความทรงจำ* (2546) งานศึกษากล่าวถึงที่มาของเครือข่ายว่าการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในอดีตขาดประสิทธิภาพ เนื่องจากเป็นองค์ความรู้แบบแยกส่วน ขาดความร่วมมือระหว่างสถาบันการศึกษา และละเลยการมีส่วนร่วมขององค์กรเครือข่ายภาคประชาชน จนส่งผลกระทบต่อสภาพเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ตลอดจนคุณภาพชีวิตของผู้คน

โครงการวิจัยได้ดำเนินการสร้างชุดความรู้ โดยเน้นการพัฒนาเครือข่ายการวิจัยและการสร้างความร่วมมือแบบสหสาขาวิชาด้วยการบูรณาการสาขาความรู้และความเชี่ยวชาญภายใต้ “เครือข่ายวิจัยลุ่มน้ำ” และพัฒนาเครือข่ายความร่วมมือเพื่อพัฒนาลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลองให้เป็น “หน่วยงานจัดการความรู้อิสระ” ด้วยความร่วมมือจากสถาบันการศึกษาในท้องถิ่น หน่วยงานราชการส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น องค์กรพัฒนาภาคเอกชน และประชาชนในพื้นที่ เพื่อมุ่งหวังองค์ความรู้ที่นำไปสู่การปฏิบัติจริงในพื้นที่ อันเป็นพลังขับเคลื่อนสังคมและสร้างความเข้าใจต่อสถานการณ์ปัญหา เพื่อหลายภาคส่วนจะได้แก้ไขปัญหาไปพร้อมกัน

2.3 การศึกษาเชิงวิพากษ์

งานศึกษาที่จะกล่าวถึงนี้ เป็นการศึกษาเชิงวิเคราะห์ผ่านแนวคิดวาทกรรมและกระบวนการกลายเป็นประเด็นสาธารณะภายใต้กรอบคิดเรื่องพื้นที่เสรีทางการเมือง แม้ว่างานศึกษาพื้นที่ภาคกลางภายใต้แนวคิดดังกล่าวมีอยู่ไม่มาก แต่ก็ยังพอมองงานที่น่าสนใจอยู่บ้าง ดังจะยกตัวอย่างต่อไปนี้

งานศึกษาเรื่องหมู่บ้านคลิตี้ล่างซึ่งเป็นหมู่บ้านชาวกะเหรี่ยงที่ได้รับผลกระทบจากสารตะกั่วที่ปนเปื้อนในลำห้วย งานชิ้นนี้เป็นวิทยานิพนธ์สาขามานุษยวิทยา ใช้วิธีวิเคราะห์ผ่านแนวคิดวาทกรรมของความรู้และความจริงซึ่งเป็นการทำความเข้าใจถึงที่มาของการสถาปนาความจริงเป็นความจริงที่ทุกคนในสังคมยอมรับกัน นอกจากนี้ยังวิเคราะห์ถึงวาทกรรมการพัฒนา (development discourse) วาทกรรมชายขอบ (marginalization discourse) และวาทกรรมว่าด้วยความรู้การแพทย์สมัยใหม่ (discourse on biomedicine) (อ่านเพิ่มเติมใน จีระวรรณ 2547)

งานศึกษากลุ่มนี้ได้ทำความเข้าใจรากเหง้าของปัญหาที่ประสบในปัจจุบัน พร้อมกับเปิดพื้นที่ให้องค์ความรู้หรือให้กลุ่มคนที่ถูกละเลยได้เล่าเรื่องของตนเองผ่านงานเขียนของผู้วิจัยที่องค์ความรู้นั้นเชื่อมโยงกับบริบทชุมชน (contextualization) กล่าวคือ งานศึกษาได้ชักชวนให้หันมาเปิดโลกทัศน์มองหาความรู้ในมิติและในระดับอื่นๆ ของสังคม โดยเฉพาะความรู้ในระดับชุมชน

จีระวรรณ (2547) ได้พูดถึงชาวคลิตี้ล่างผ่านแนวคิดวาทกรรมชาวคลิตี้ล่างถูกผลักดันให้เป็นคนชายขอบท่ามกลางกระบวนการผลิตองค์ความรู้จากผู้เชี่ยวชาญและสถาบันอันทรงอำนาจ เช่น นักธรณีวิทยา นักวิชาการด้านสิ่งแวดล้อม แพทย์เฉพาะด้านเรื่องพิษตะกั่ว นักวิชาการด้านสาธารณสุข และนักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน ผู้เชี่ยวชาญเหล่านี้ได้ใช้ความรู้ที่มีอยู่เข้ามาอธิบายสาเหตุของปัญหา เช่น ความรู้เรื่องศักยภาพแร่ตะกั่ว ความรู้เรื่องการแพทย์เพื่อบริหารความเจ็บป่วยของชาวคลิตี้ล่าง รวมทั้งความรู้เชิงเทคนิคต่างๆ ซึ่งถือว่าเป็นองค์ความรู้หลักของสังคมที่น้อยคนจะเข้าถึงได้ การสร้างคำอธิบายที่ซับซ้อนเหล่านี้ย่อมมีอำนาจเหนือองค์ความรู้ท้องถิ่นของชุมชนชายขอบ จึงเสมือนเป็นกระบวนการผลิตความเป็นชายขอบซ้ำแล้วซ้ำอีก แม้องค์ความรู้จากผู้เชี่ยวชาญจะมีความน่าเชื่อถือ ทว่าอาจเป็นความรู้ที่ไม่รอบด้านและมีข้อจำกัดในการอธิบายเชิงพื้นที่ เนื่องจากมองข้ามมิติความเป็นชุมชนและบริบทชุมชนที่มีความซับซ้อน ความน่าสนใจของงานศึกษาประเภทนี้คือศึกษาจากปรากฏการณ์ที่เผชิญอยู่จริงและให้ความสำคัญกับประเด็นปัญหา

เป็นตัวตั้ง งานจึงก้าวพ้นจากการนำทฤษฎีไปพิสูจน์ซึ่งยังปรากฏอยู่มากในงานศึกษาประเภทวิทยานิพนธ์ปัจจุบัน

งานศึกษาเชิงวิพากษ์องค์ความรู้หลักอีกชิ้นหนึ่ง คืองานศึกษาของ วิรัชต์ แสงดาวฉาย (2545) เป็นงานศึกษาประเภทวิทยานิพนธ์ สาขา สังคมวิทยา วิรัชต์กล่าวถึงการเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการกำหนดนโยบายที่ส่งผลกระทบต่อชุมชน งานศึกษาชิ้นนี้ได้ให้ภาพของสังคมปัจจุบันที่ปล่อยให้เรื่องสาธารณะกลายเป็นเรื่องของมืออาชีพทางการเมืองและกลุ่มอาชีพ ในประเด็นสาธารณะ ไม่ว่าจะเป็นนักการเมือง นักข่าว นักหนังสือพิมพ์ จะมีสถานภาพเป็นผู้เชี่ยวชาญ ทำให้ผู้คนออกมามีส่วนร่วมในประเด็นสาธารณะน้อยลง แต่ในปรากฏการณ์จริงผู้เชี่ยวชาญมักจะละเลยมิติของชุมชนท้องถิ่น จึงเกิดเป็นปัญหาขึ้นในหลายกรณี ได้แก่ โครงการก่อสร้างโรงบำบัดน้ำเสียคลองด่าน จังหวัดสมุทรปราการ เป็นกรณีที่กล่าวถึงความตื่นตัวของผู้นำและชุมชนโดยพยายามเข้าถึงข้อมูลซึ่งแต่เดิมผู้เชี่ยวชาญเป็นผู้ครอบครอง ชุมชนจึงเคลื่อนไหวและนำเสนอประเด็นสาธารณะที่ส่งผลกระทบต่อสังคม เพื่อให้องค์ความรู้และตัวตนของชาวบ้านธรรมดาเข้าสู่พื้นที่ทางการเมืองในความหมายของพื้นที่แห่งการช่วงชิงอำนาจ ซึ่งเป็นการศึกษาที่อิงเข้ากับบริบทของชุมชนอย่างแท้จริง

งานศึกษาทั้งสองชิ้นเป็นตัวอย่างของการเริ่มก้าวล่วงวิพากษ์การพัฒนาและความทันสมัยในระดับปรากฏการณ์ และมุ่งวิเคราะห์ที่ตัวปรัชญาเบื้องหลังอันเป็นรากเหง้าของปัญหา พร้อมทั้งแสดงให้เห็นถึงการก่อตัวขององค์ความรู้ใหม่ที่อยู่นอกเหนือสถาบันหลัก หากแต่เป็นความรู้ของชาวบ้านที่สั่งสมผ่านประสบการณ์จนชาวบ้านส่วนหนึ่งในปัจจุบันได้กลายเป็นขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อสร้างพื้นที่ให้กับชุมชนท้องถิ่น

2.4 การศึกษาแนวประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและงานวิจัยเชิงปฏิบัติการ

ในปัจจุบันงานศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้รับความสนใจเพิ่มมากขึ้นทั้งในฐานะของการกลับไปสู่รากเหง้าเดิมทางวัฒนธรรมโดยพัฒนาด้วยพื้นฐานของตนเอง เพราะที่ผ่านมากการเดินตามกระแสหลักทำให้เกิดปัญหาตามมามากมาย หรือในฐานะของการพัฒนาธุรกิจท่องเที่ยวเพื่อมุ่งตอบสนองนักท่องเที่ยวที่ต้องการแสวงหาประสบการณ์แปลกใหม่ อย่างไรก็ตาม การศึกษาเชิงปฏิบัติการในเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่จะนำเสนอต่อไปนี้มีที่น่าสนใจทั้งเชิงระเบียบวิธีและการนำไปใช้ประโยชน์หลายประการ โครงการนั้นคือโครงการศึกษาวิจัยเชิงปฏิบัติการภายใต้ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่น

ภาคกลาง สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย เช่น *วิถีคนป่า ตะวันออกผืนสุดท้าย* (วิบูลย์ และคณะ 2548) *พลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง: ตำบลคลองด่าน* (เรวดี และคณะ 2546) *เมื่อกะเหรี่ยงสวนผึ้งลุกขึ้นพูด* (วุฒิ และคณะ ม.ป.ป.) *ชุมชนลุ่มน้ำนครชัยศรี: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม พลวัตและการท้าทาย* (เสาวภา และคณะ 2548)

งานศึกษาแต่ละชิ้นต่างให้ความสำคัญกับชาวบ้านธรรมดาในฐานะเป็นผู้เล่าเรื่องราวของท้องถิ่นตนเองโดยไม่จำเป็นต้องอ้างอิงกับประวัติศาสตร์ชาติกระแสหลัก เป็นการให้ความสำคัญกับท้องถิ่นและชาวบ้านในฐานะผู้กระทำทางสังคม (social actor) มากกว่าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์ชาติที่แทบจะไม่มีบทบาทและตัวตน แม้ว่าการแต่ละชิ้นอาจให้ความสำคัญกับคนท้องถิ่นมากน้อยแตกต่างกัน เนื่องจากงานบางชิ้นศึกษาโดยคนใน (emic view) เช่น วุฒิ บุญเลิศ กับเรื่อง *เมื่อกะเหรี่ยงสวนผึ้งลุกขึ้นพูด* ผู้ศึกษาเป็นลูกชายของอดีตผู้นำชาวกะเหรี่ยง หรือนางของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม เรื่อง *วิถีคนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย* งานทั้งสองชิ้นได้สะท้อนภาพการเล่าเรื่องจากคนใน

งานศึกษาในกลุ่มนี้ โดยเฉพาะเรื่อง *พลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง: ตำบลคลองด่าน* ได้วิเคราะห์สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในปัจจุบันโดยเชื่อมโยงเข้ากับมิติทางประวัติศาสตร์ไว้อย่างน่าสนใจว่า การพัฒนาบนพื้นฐานประวัติศาสตร์ชาติและวัฒนธรรมหลวงเป็นการพัฒนาที่มองไม่เห็นท้องถิ่นและไม่ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ที่หลากหลาย จึงนำไปสู่การพัฒนาที่มุ่งทำลายความหลากหลายและสร้างปัญหาให้กับท้องถิ่นดังที่ประสบอยู่ในปัจจุบัน

การศึกษาวิจัยในมิติของประวัติศาสตร์ท้องถิ่น นอกจากจะเป็นการศึกษาเพื่อยกระดับความรู้ท้องถิ่นแล้ว ยังมีคุณูปการที่สำคัญคือ คนในชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้จากการวิจัยเชิงปฏิบัติการซึ่งมีความสำคัญและมีความจำเป็นอย่างยิ่งต่อการศึกษาในปัจจุบัน เป็นการเชื่อมโยงระหว่างแนวคิดทฤษฎีกับการนำไปใช้ประโยชน์เชิงปฏิบัติการจริง อย่างน้อยที่สุดก็เพื่ออ้างอิงถึงสิทธิในการมีตัวตนและมีรากเหง้าอยู่ในพื้นที่ทางสังคมผ่านการเรียนรู้สั่งสมประสบการณ์มาระยะหนึ่งทั้งสั้นและยาวแตกต่างกันไป

นอกจากนี้ งานศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นยังสะท้อนถึงการจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเฉพาะอำนาจระหว่างกลุ่มผลประโยชน์ในยุคสมัยต่างๆ ที่มีการปะทะรณรงค์กันอยู่เสมอ โดยเฉพาะจากเจ้าหน้าที่รัฐ ลักษณะดังกล่าวสะท้อนถึงความสัมพันธ์ที่ไม่หยุดนิ่ง มีการปรับเปลี่ยนไปตามระยะเวลา

เป็นพลวัต อีกทั้งงานศึกษาได้เก็บข้อมูลจากบุคคลหลายฝ่ายที่ไม่เคยมีตัวตนอยู่ในประวัติศาสตร์ชาติ เช่น ชาวนา ช่างตัดผม แม่ค้า พระ ครู และอาจรวมถึงกลุ่มเยาวชน เป็นต้น

สำหรับงานวิจัยเชิงปฏิบัติการเพื่อแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าของท้องถิ่นนั้นปรากฏอยู่บ้าง เช่น การจัดการน้ำของชุมชนแพรทนามแดง โดยใช้การวิจัยท้องถิ่นและความรู้ท้องถิ่นแก้ไขปัญหาความขัดแย้งของชาวบ้านที่ประกอบอาชีพต่างกันระหว่างนาข้าวกับเลี้ยงกุ้ง สาเหตุของความขัดแย้งมาจากการสร้างประตुरะบายน้ำของหน่วยงานราชการ กรมชลประทาน ที่ไม่ได้คำนึงถึงบริบทชุมชนและสภาพพื้นที่ (เกตุสุตา และกชกร 2546) งานศึกษาชิ้นนี้เป็นงานอีกชิ้นหนึ่งที่สะท้อนถึงการปะทะกันระหว่างองค์ความรู้ของชาวบ้านท้องถิ่นกับองค์ความรู้จากผู้เชี่ยวชาญที่ผ่านการสถาปนาเชิงสถาบัน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาในประเด็นเหล่านี้ได้แสดงให้เห็นว่าแท้จริงแล้วท้องถิ่นมีองค์ความรู้ที่ปฏิบัติการได้จริงในพื้นที่ตนเอง ความสลับซับซ้อนของปัญหาในปัจจุบันองค์ความรู้เชิงเดี่ยวอาจไม่สามารถแก้ไขได้เพียงลำพัง หากแต่ต้องขยายพื้นที่ของความรู้และปฏิบัติการให้ครอบคลุมและเปิดกว้างมากขึ้น จึงจะนำไปสู่การเผชิญหน้ากับปัญหาได้อย่างแท้จริง เช่นเดียวกับงานศึกษาวิจัยที่หากยึดติดกับกรอบคิดใดมากเกินไปหรือเทคนิคใดเป็นพิเศษ ย่อมไม่อาจนำไปสู่การศึกษาและทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทางสังคมได้อย่างมีคุณค่าและใช้งานได้จริง ดังนั้นประวัติศาสตร์และการวิเคราะห์เชิงบริบทที่ให้ความสำคัญกับกลุ่มคนที่หลากหลายจึงเป็นสิ่งที่จำเป็นต่อการศึกษาวิจัยประเด็นทางสังคมวัฒนธรรมทั้งการศึกษาวิจัยในปัจจุบันและในอนาคต

ส่วนที่สาม ข้อเสนอแนะและข้อเสนอต่อการศึกษาวิจัยในอนาคต

ในส่วนนี้จะนำเสนอข้อสังเกตต่องานศึกษาเพื่อนำไปสู่การศึกษาวิจัยด้านวัฒนธรรมและการพัฒนา ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อนักสังคมวิทยาชนบทและนักวิจัยที่สนใจประเด็นดังกล่าวต่อไป โดยจะตั้งเป็นข้อสังเกตเบื้องต้น 3 ประการ

3.1 ข้อสังเกตเชิงประเด็นวิจัย

จากงานศึกษาประเด็นวัฒนธรรมกับการพัฒนาในภาคกลางพบว่า การทำงานวิจัยในระยะหลังโดยเฉพาะการวิจัยแนวภูมิปัญญาท้องถิ่นหรืองานทางเลือกการพัฒนานั้นปรากฏอยู่มาก อาจจะมีมองได้ว่าเป็นเรื่องน่ายินดีที่นำประเด็นทางวัฒนธรรมมาใช้ในงานพัฒนามากขึ้น หากแต่เมื่อพิจารณาถึงมิติการวิเคราะห์ จะเห็นว่ายังคงยึดโยงกับแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นว่าเสมือนเป็นสูตรสำเร็จที่จะนำไปสู่ทางออกของปัญหาการพัฒนา หรือนักวิจัยพยายามตั้งคำถาม (เชิงยั่วยุ) ว่าชาวบ้านจะอยู่รอดด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นได้อย่างไร ซึ่งอาจจะไม่ต่างกับแนวการวิเคราะห์ด้วยแนวคิดความทันสมัยนิยม เพียงแต่ตัวแสดงเปลี่ยนจากอุตสาหกรรมเป็นภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือเปลี่ยนจากผู้เชี่ยวชาญเป็นชาวบ้านเท่านั้น

การศึกษาแนวนี้อาจจะไม่พ้นวิธีการมองเพียงระดับปรากฏการณ์ ไม่ได้มีการตั้งคำถามต่อ ไม่สามารถอธิบายความซับซ้อนในบริบทที่แตกต่างได้ งานศึกษาหลายชิ้นจึงติดอยู่ภายใต้กับดักวิธีคิดแบบคู่ตรงข้าม ตัวอย่างเช่น งานหลายชิ้นพยายามเสนอภาพการประสบความสำเร็จด้วยภูมิปัญญาราวกับเป็นคำตอบเบ็ดเสร็จในตัวเอง โดยขาดการเชื่อมโยงกับสังคมโลก ดังที่ ไชยันต์ รัชชกุล ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่า “แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นสิ่งที่กลับตาลปัตรในตัวเอง (irony) กล่าวคือ สิ่งที่เรียกว่าภูมิปัญญาในปัจจุบัน อาจอยู่ใต้ระบบคิด (episteme) เดียวกับสิ่งที่มันขัดแย้งด้วย เช่น ในขณะที่กระแสภูมิปัญญาต่อต้านกระแสทุนนิยมหรือโลกาภิวัตน์ ขณะเดียวกันตัวมันเองก็เป็นสิ่งที่ถูกพูดถึงไปทั่วโลก (โลกาภิวัตน์แบบหนึ่ง) ตัวอย่างเช่น การรื้อฟื้นศิลปะพื้นบ้านหลายกรณีชี้ให้เห็นว่า จะประสบความสำเร็จได้ก็ต้องเมื่อสามารถปรับตัวได้ดีกับเศรษฐกิจการตลาดซึ่งเป็นสิ่งที่กระแสภูมิปัญญาปฏิเสธมาแต่ต้น” (ไชยันต์ 2548, 28) ดังนั้นงานศึกษาลำดับต่อไปอาจจะเริ่มจากการตั้งคำถามเชิงปฏิบัติการของภูมิปัญญาท้องถิ่นในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยและ/หรือของโลกาภิวัตน์ว่ามีปฏิบัติการต่อกันอย่างไร (โดยไม่มีคำตอบแบบสำเร็จรูปรออยู่ในตอนท้ายของงาน)

3.2 ข้อสังเกตเชิงระเบียบวิธี

งานศึกษาในกลุ่มที่ว่าด้วยเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่นมีความน่าสนใจหลายประการ กล่าวคือ เป็นงานศึกษาที่คำนึงถึงบริบททางประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะงานในภาคกลางจะเห็นความหลากหลายของกลุ่ม

ชาติพันธุ์ซึ่งเป็นกลุ่มคนดั้งเดิมในเกือบทุกพื้นที่ จึงเป็นการตอกย้ำถึงประเด็นสำคัญในการศึกษาวัฒนธรรมกับการพัฒนา คือการพัฒนาที่เน้นถึงความหลากหลาย (diversity) งานศึกษาในกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งพยายามชี้ว่านโยบายการพัฒนาที่มองไม่เห็นความหลากหลายจะนำไปสู่ปัญหาได้อย่างไร และยังย้ำถึงการสร้างและการคงอยู่ของสังคมซึ่งเริ่มต้นมาจากความหลากหลาย จึงนำไปสู่ข้อสงสัยที่ว่า สมัยก่อนสมาชิกในสังคมอยู่ร่วมกันบนความหลากหลายด้วยชุดความสัมพันธ์ประเภทไหนจึงปราศจากความขัดแย้งที่รุนแรง ต่างจากสมัยปัจจุบันที่เราถูกทำให้เหมือนกันทั้งด้านเชื้อชาติ วิถีชีวิต ค่านิยม ความเชื่อ แต่ก็ทะเลาะกันมากขึ้น

นอกจากนี้ งานกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งเป็นการศึกษาจากมุมมองของคนใน จึงไม่ต้องถามต่อว่าศึกษาแล้วใครได้ประโยชน์ ศึกษาแล้วจะอยู่บนหิ้งหรือไม่ เพราะทั้งระหว่างศึกษาและเมื่อศึกษาเสร็จ ผู้ศึกษาซึ่งเป็นคนในได้ประโยชน์ตลอดทั้งกระบวนการ อย่างไรก็ตาม การศึกษาแนวนี้เจ้าของวัฒนธรรมจะเป็นผู้ดำเนินการเอง หากแต่นักวิจัยหรือนักวิชาการที่สนใจวิธีการดังกล่าวก็ยังมี ความจำเป็นอยู่ในสถานะของผู้เชื่อมโยงแนวความคิดและชักชวนให้เกิดการวิเคราะห์และตั้งคำถามต่อไป

อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำหรับการศึกษาวิจัยวัฒนธรรมกับการพัฒนา ในอนาคต นอกจากเรื่องความหลากหลายแล้ว ประเด็นที่สำคัญยิ่งกว่านั้นก็คือ เราจะดำรงอยู่ท่ามกลางความหลากหลายได้อย่างไรโดยไม่เกิดความขัดแย้ง เพราะโลกยุคต่อไปการเผชิญหน้าทางวัฒนธรรมจะยิ่งทวีมากขึ้นกว่ายุคก่อนหลายเท่าตัว หากองค์ความรู้มีลักษณะเปิด แต่ความเข้าใจทางวัฒนธรรมเป็นไปอย่างจำกัด ความรุนแรงจากความไม่เข้าใจย่อมเกิดขึ้น การศึกษาวิจัยเพื่อให้เกิดกระบวนการสร้างความรู้ที่เท่าทันผ่านงานวิจัยปฏิบัติการจึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในโลกยุคนี้และโลกยุคที่กำลังจะมาถึง

3.3 ข้อสังเกตต่อเทคนิควิธีการเก็บข้อมูล

เทคนิคการเก็บข้อมูลถือว่ามีความสำคัญอย่างมากในการได้มาซึ่งข้อมูลที่เป็นจริง อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยพบว่างานศึกษาจำนวนหนึ่งให้ความสำคัญกับเทคนิคการเก็บข้อมูลมากกว่าส่วนอื่น จนดูเหมือนว่าเป็นสิ่งที่ทำให้งานวิจัยมีคุณค่า มีความเป็นกลาง และนำไปใช้ประโยชน์ได้ทั่วไป ประเด็นเหล่านี้มีความสำคัญมากพอๆ กับการยึดกรอบแนวคิดอย่างตายตัว กล่าวคือ เมื่อเราเริ่มต้นจากการวิจัยสังคมและวัฒนธรรม สิ่งที่น่าจะสำคัญเป็นอันดับแรกก็คือ

สถานการณ์หรือปรากฏการณ์ นักศึกษาส่วนหนึ่งที่เริ่มต้นทำวิจัยมักเริ่มต้นว่าจะศึกษาเชิงปริมาณหรือเชิงคุณภาพ แล้วก็ตามมาด้วยสูตรสำเร็จอื่นๆ ผลผลิตของการเริ่มต้นเช่นนี้ปรากฏในงานศึกษาประเภทวิทยานิพนธ์บางชิ้นที่ประเด็นศึกษา แนวคิด และระเบียบวิธีไปคนละทิศละทาง แม้ว่าเครื่องมือจะสำคัญแต่การสร้างประเด็นการวิจัยและการเชื่อมโยงแนวความคิดอาจจะมีคามจำเป็นและสำคัญมากกว่า เพราะทำให้การใช้เครื่องมือเป็นไปอย่างถูกต้องเหมาะสม นอกจากนี้การวิจัยหลังสมัยใหม่ให้ความสำคัญกับการคิดทบทวนเชื่อมโยงไตร่ตรอง (reflexivity) ตลอดระยะเวลาการศึกษาวิจัย ซึ่งก็เป็นเสมือนเครื่องมือทางความคิดอันหนึ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่งสำหรับนักวิจัย

เอกสารอ้างอิง

- กมลทิพย์ ชนะกานนท์. 2543. “บทบาทของกลุ่มเยาวชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ตำบลห้วยสัตว์ใหญ่ อำเภอหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาชนบทศึกษา), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- กรรณิกา เรืองเดช. 2539. “สุขภาพแรงงานหญิงในบริบทของกระบวนการแรงงาน บทบาททางเพศและความสัมพันธ์หญิงชาย: ศึกษาเฉพาะกรณีโรงงานอิเล็กทรอนิกส์แห่งหนึ่งในเขตจังหวัดภาคกลาง.” วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์-มหาบัณฑิต (สังคมศาสตร์การแพทย์และสาธารณสุข), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เกตุสุดา สิทธิสันติกุล และกชกร ชินะวงศ์, บก. 2546. *ประสบการณ์จากพื้นที่ เล่มที่ 2: น้ำ ความขัดแย้ง การคลี่คลาย ปัญหาของชุมชนแพรทนามแดง*. เชียงใหม่: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย สำนักงานภาค.
- กริณัย สุทธารมณ. 2546. “ความพึงพอใจของลูกค้าที่มีต่อการให้บริการของโรงแรมรอยัลโคมอน จังหวัดเพชรบุรี.” สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (ธุรกิจศึกษา), มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย. 2542. *การดำเนินการเพื่อกำหนดนโยบายการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ: รายงานผลการดำเนินการ*. กรุงเทพฯ: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- กุลวนิดา มาสุปรีดี. 2541. “Ecotourism กับการท่องเที่ยวจังหวัดจันทบุรี.” *วารสารราชภัฏรำไพพรรณี* 2 (2): 75-80.
- คอร์ แพลนนิ่ง แอนด์ ดีเวลลอปเมนต์. 2539. *แผนแม่บทส่งเสริมการท่องเที่ยวจังหวัดเพชรบูรณ์*. กรุงเทพฯ: การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- จามะรี เชียงทอง. 2549. *สังคมวิทยาการพัฒนา*. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

- จิระ กาญจนภักดี. 2541. *คู่มือส่งเสริมหมู่บ้านท่องเที่ยว*. กรุงเทพฯ: กรมการพัฒนาชุมชน.
- จิระวรรณ บรรเทาทุกข์. 2547. “การรับมือกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงด้านสิ่งแวดล้อมที่มีผลต่อสุขภาพในมิติหญิงชาย: ศึกษากรณีหมู่บ้านกะเหรี่ยงคลีตี่ล่าง จังหวัดกาญจนบุรี.” วิทยานิพนธ์มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยมหิดล, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จันทน์ เจริญศรี. 2544. *โพสต์โมเดิร์นกับสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
- ชนิกา วัฒนศิริ. 2537. “จากสังคมชาวนาสู่สังคมอุตสาหกรรม ศึกษาการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชุมชนไทเบ็ง บ้านดิลัง จังหวัดลพบุรี.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (มานุษยวิทยา), มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. 2540. *วิถีไทย: การท่องเที่ยวทางวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิภูมิปัญญา.
- ชูศักดิ์ วิทยากัด. 2543. “แนวการวิเคราะห์เชิงนิเวศวิทยาการเมือง.” ใน *สถานภาพไทยศึกษา: การสำรวจเชิงวิพากษ์*. บรรณาธิการโดย ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 242-68. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- ไชยันต์ รัชชกุล. 2548. “คำนำเสนอ: อ่านเอาเรื่อง อ่านเอารส.” ใน *อ่าน “วัฒนธรรมชุมชน”: วาทศิลป์และการเมืองของชาติพันธุ์นิพนธ์แนววัฒนธรรมชุมชน*, ยุติ มุกดาวิจิตร, (9)-(23). กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน.
- ณัฐกานต์ สุวรรณะ. 2546. “ความสามารถของชุมชนในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น: ศึกษาเฉพาะกรณีดอนหอยหลอด ตำบลบางจะเกร็ง อำเภอมะนัง จังหวัดสมุทรสงคราม.” วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต (การวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อชุมชนและชนบท), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- นฤมล บรรจงจิตร. 2547. *ศักยภาพภูมิปัญญาท้องถิ่นในการแก้ไขปัญหาชุมชน*. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปียชน ผู้ทรงธรรม. 2545. “เอกลักษณ์ปรุ่งแต่งกับการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น จังหวัดเพชรบุรี.” วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต (เทคโนโลยีการวางแผนสิ่งแวดล้อมเพื่อพัฒนาชนบท), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี. 2539. *ภูมิปัญญานิเวศวิทยาชนพื้นเมือง: ศึกษากรณีชุมชนกะเหรี่ยงในป่าทุ่งใหญ่นเรศวร*. กรุงเทพฯ: โครงการฟื้นฟูชีวิตและธรรมชาติ.
- ปรีชา มาเจริญ. 2539. “พฤติกรรมของประชาชนในการอนุรักษ์แม่น้ำแม่กลอง: ศึกษากรณีอำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี.” วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มหาบัณฑิต (สิ่งแวดล้อม), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พรรณาราย อาจหยุด. 2547. “กระบวนการพึ่งตนเองด้านสุขภาพของชุมชนเข้มแข็ง: ศึกษากรณีประชาคมตำบลหัวสำโรง อำเภอบางแพ จังหวัดลพบุรี.” วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- พระมหาธานี นันทวิสาร. 2540. “บทบาทของพระสงฆ์กับการรักษาสุขภาพ: กรณีศึกษา พระครูจันทคุณวัฒน์ วัดน้ำวน ตำบลบางเดื่อ อำเภอเมือง จังหวัดปทุมธานี.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาศนบทศึกษา), มหาวิทยาลัยมหิดล.
- พัชรา ลาภลือชัย. 2546. “ความพึงพอใจของนักท่องเที่ยวชาวไทยต่อการจัดการการท่องเที่ยวตลาดน้ำดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี และตลาดน้ำท่าคา จังหวัดสมุทรสาคร.” ปริญญานิพนธ์บริหารธุรกิจมหาบัณฑิต (การจัดการ), มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- เฟื่องฟ้า ปัญญา. 2547. “การจ้างแรงงานต่างด้าวในกิจการประมงทะเลและกิจการต่อเนื่องในจังหวัดสมุทรสาคร.” วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- มนตรี คงเจริญ. 2536. “ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ ที่มีอิทธิพลต่อประมงชายฝั่ง.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (มานุษยวิทยา), มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พินัย อนันตพงศ์. 2543. รายงานผลการศึกษาวิจัยเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชนท้องถิ่นในการบริหารจัดการด้านการท่องเที่ยวเชิงนิเวศ. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ ร่วมกับสำนักนโยบายและแผน สำนักงานปลัดกระทรวงมหาดไทย และกรมการพัฒนาชุมชน.
- เรวดี ประเสริฐเจริญสุข และคณะ. 2546. โครงการวิจัยพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลง: ตำบลคลองด่าน. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- รัตนา จารุเบญจ และคณะ. 2550. โครงการวิจัยศักยภาพของเด็กและเยาวชนในการรับ/ต้านวัฒนธรรมตะวันตกในชุมชน. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วนารัตน์ กรอิสราณกุล. 2544. การศึกษาเพื่อวางแผนทางการพัฒนากายภาพและปรับปรุงสภาพแวดล้อมเพื่อรองรับการขยายตัวทางประชากรและการท่องเที่ยว: รายงานวิจัย. ปทุมธานี: ภาควิชาเทคโนโลยีชนบท มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ศูนย์รังสิต.
- วรณัย พงศาหลาการ. 2538. “พืชเศรษฐกิจกับการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ศึกษาบ้านโคก ตำบลอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี.” วิทยานิพนธ์สังคมวิทยามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วุฒิ บุญเลิศ และคณะ. ม.ป.ป. เมื่อกะเหรี่ยงสวนผึ้งลุกขึ้นพูด: เอกสารเสนอร่างโครงการวิจัย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- วิบูลย์ เข็มเฉลิม และคณะ. 2548. วิถีคนบนป่าตะวันออกผืนสุดท้าย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

วิรัชต์ แสงดาวฉาย. 2545. “ประชาสังคม เวทีสาธารณะ กับกระบวนการกลายเป็นประเด็นสาธารณะ ศึกษากรณีโครงการก่อสร้างโรงบำบัดน้ำเสียคลองด่าน จังหวัดสมุทรปราการ.” วิทยานิพนธ์สังคมวิทยา มหาวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สกล เทียงจิต. 2537. “การเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อมของประชาชนที่อาศัยอยู่ในบริเวณโครงการก่อสร้างระบบป้องกันน้ำเค็ม: ศึกษาเฉพาะกรณีตำบลแพรกหนามแดง อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสาคร.” วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มหาวิทยาลัย (สิ่งแวดล้อม), มหาวิทยาลัยมหิดล.

สมคิด จำนงค์ศรี. 2544. “การปรับเปลี่ยนทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนรอบสวนอุตสาหกรรมโรจนะ อำเภออุทัย จังหวัดพระนครศรีอยุธยา.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาชนบทศึกษา), มหาวิทยาลัยมหิดล.

สมชาย เดชะพรหมพันธุ์ และภัทราพร สร้อยทอง. 2545. *โครงการบริหารและการจัดการการท่องเที่ยวเชิงนิเวศของอุทยานแห่งชาติในภาคตะวันออก: รายงานวิจัย*. ชลบุรี: คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

สมพงศ์ สระแก้ว. 2544. “แนวทางการแก้ไขปัญหาสุขภาพในกลุ่มแรงงานต่างด้าว จังหวัดสมุทรสาคร.” วิทยานิพนธ์พัฒนาชุมชนมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สายพันธ์ พึ่งพระคุ้มครอง. 2542. “ผลกระทบจากการจ้างแรงงานต่างชาติเข้าเมืองผิดกฎหมายต่อกิจการประมงทะเลของจังหวัดสมุทรสงคราม.” วิทยานิพนธ์พัฒนาแรงงานและสวัสดิการมหาบัณฑิต, คณะสังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สุชาติ บุญประสพ. 2539. “พฤติกรรมของประชาชนในการแก้ปัญหาแม่น้ำท่าจีนเน่าเสีย: ศึกษากรณีอำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม.” วิทยานิพนธ์สังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์มหาบัณฑิต (สิ่งแวดล้อม), มหาวิทยาลัยมหิดล.

สุรัช หวันแก้ว. 2543. *แบบแผนการเรียนรู้เกี่ยวกับชนบทในมหาวิทยาลัยไทย: รายงานวิจัย*. ศูนย์ศึกษาการพัฒนาสังคม คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุรัชชัย โอภาศ. 2543. “การศึกษากลุ่มสหกรณ์ชาวไร่สับปะรดสามร้อยยอดจำกัด.” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (พัฒนาชนบทศึกษา), มหาวิทยาลัยมหิดล.

สัมฤทธิ์ ผิวนิม. 2545. “ภูมิปัญญาชาวบ้านในการประกอบอาชีพ กรณีศึกษาเครือข่ายวนเกษตรและป่าชุมชนภาคตะวันออก จังหวัดฉะเชิงเทรา.” วิทยานิพนธ์พัฒนาแรงงานและสวัสดิการมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ. 2548. *ชุมชนลุ่มแม่น้ำนครชัยศรี: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจสังคม วัฒนธรรม พลวัตและการท้าทาย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนงานวิจัย.

- สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. หลักสูตรนักวิจัยระดับปฏิบัติการ รุ่นที่ 8. 2545. *การนวดไทยในแหล่งท่องเที่ยวชายหาด: กรณีชายหาดเมืองพัทยา จังหวัดชลบุรี: รายงานวิจัย*. กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.
- สำออง หิรัญบุรณะ. 2542. *โครงการวิจัยเรื่องการพัฒนาการท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์ใน จังหวัดนครนายก*. กรุงเทพฯ: สถาบันพัฒนาการท่องเที่ยวเพื่ออนุรักษ์สิ่งแวดล้อม มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- อนุสรณ์ อุณโณ และคณะ. 2545. *โครงการวิจัยสืบสร้างประวัติศาสตร์วัฒนธรรมอัมพวา ตำบลบางนางลี่*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อภิญา บัวสรวง และคณะ. 2546. *ชุมชนแหลมใหญ่: วิถีชีวิตจากความทรงจำ หนังสือชุด การวิจัยโครงการการจัดการทรัพยากรเพื่อสันติภาพและความยั่งยืน เล่ม 3. นครปฐม: สำนักงานกลาง เครือข่ายการวิจัยบูรณาการลุ่มน้ำท่าจีน-แม่กลอง คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล*.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. 2544. *มิติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการ ทรัพยากร*. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.
- อุบล วุฒิพรโสภณ. 2546. “การมีส่วนร่วมในการรักษาสภาพแวดล้อมชุมชนของผู้ใช้แรงงาน ตำบลบางกระทีก อำเภอสามพราน จังหวัดนครปฐม.” วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตร- มหบัณฑิต (สิ่งแวดล้อมศึกษา), มหาวิทยาลัยมหิดล.

